

Авторска справка

за приносния характер на научните трудове,
представени от доц. д.н. Цветелин Йорданов Степанов

за участие в конкурса за заемане на академичната длъжност „професор“ по

3.1. Социология, антропология и науки за културата (Теория и история на културата. История на българската средновековна култура), обявен от СУ

„Св. Климент Охридски“ в

ДВ, бр. 61 от 28 юли 2017 г.

За участие в конкурса за *професор* са представени **общо 16 (шестнадесет) научни труда**, в това число отпечатана монография в обем от 257 стр., съставителство и редакция на 3 броя книги (2 на български и 1 – на английски) от типа „сборник“, както и 12 бр. статии на български, английски и руски език в сборници и научна периодика.

Научните трудове са групирани в няколко тематични области: А/. Изследвания на религиозни аспекти в езическа България; Б/. Проучвания на именната система на ранносредновековните българи; В/. Организационни аспекти на средновековната българска държава и култура (тип държавност, наследяване, символни репрезентации); Г/. Преходът от съпремотеизъм към монотеизъм в Дунавска България и неговите културни измерения и последици; Д/. Проучвания по темата за светостта, мощите и небесната закрила в средновековна България. В допълнение са представени две изследвания, третиращи някои теоретични измерения на изучаването на средновековната българска култура и имащи отношение към темата на обявения конкурс (представени са в Списъка с трудове по конкурса под номера 5 и 7).

Всички изследвания са публикувани в периода след хабилитирането на Цветелин Степанов, т.е. обхващат годините между 2007-ма и 2017-та.

В средни скоби е посочен поредният номер на публикацията според Списъка с публикации за конкурса.

Основно монографично изследване:

Религии в езическа България (Историографски подходи 1980–2015 г.). София: Парадигма, 2017; ISBN 978-954-326-321-9.

1. Същност, обект и цели на изследването.

В това първо по спецификата си и затова новаторско изследване на анализ са подложени не само и не толкова базите данни от религиозно естество, колкото различните подходи и интерпретативни стратегии в българската историография от края на XX и началото на XXI в. по повод на (пра)българската религия, като авторът обосновава необходимостта от рефлексия собствено върху самото научно поле през последните 30-35 години. Анализирани са както достиженията, така и проблемните страни на една или друга теория/парадигма (*тенгризъм, митраизъм, зороастризъм, „смесена“/синкретична*) относно това какви религии са изповядвали дунавските (пра)българи преди трайно да прегърнат християнството след 865 г. Демонстрирано е, че някои от подходите при проучване на ранната предхристиянска българска религия зависят поне от два основни момента: 1) от това как авторите разбират и интерпретират етногенезата на древните и ранносредновековните българи и, 2) от представата на авторите за т.нар. континуитет или дисконтинуитет на класическата римо-византийска култура на Балканския полуостров след VI в. и възможността последната да е играла някаква роля за евентуални религиозни промени сред (пра)българите. Идеята за континуитета е свързана и с проблема за християнството, изповядвано от хората, живеещи северно и южно от Стара планина през втората половина на VII век и до 865 г. Още към средата на XX в. са вече очертани главните хипотези относно (пра)българския произход: а) сарматска, б) тюркска – заменила по-старата хунска, и в) тракийска, последната отхвърлена от академичната мисъл като неубедителна. Тези подходи към произхода на древните българи (и оттук на тяхната религия) се сблъскват с редица факти, които излизат извън собственото им „прокрустово ложе“ и тогава възниква въпросът, какво да се прави с тези „отклонения“: дали последните могат да се примирят с глобалните тези, като просто се премълчат, или в интерес на научната коректност е по-добре все пак да се маркира тяхното съществуване и да се търси някакво обяснение извън наложените схеми (проблемът за непротиворечивото съотнасяне на *цялото* към неговите *части*). Последното бе водещ мотив за автора на това изследване. Главната цел на работата следователно бе да демонстрира сериозните разминавания между теоретични конструкти и наличните бази данни.

2. Принос за проучването на религиозните системи в Дунавска България до покръстването.

Неслучайно се употребява терминът „религиозни системи” (в мн. ч.), тъй като в Дунавска България е налична както християнската религия (особено след началото на IX в.), така и редица факти, които не позволяват да се говори за единствена и монолитна/хомогенна езическа религиозност вътре в рамките на (пра)българското общество. Много от тези факти могат да се интерпретират както чрез тюркска, така и посредством индоиранска парадигма, а специално някои от тях – и чрез зороастрийска. Що се отнася до процеси в религиозното развитие, наченали след началото на IX в. и трайното овладяване от страна на българите на земи южно от Стара планина, то те могат да намерят и „тракийско” дефиниране (феномени като *кукери*, *нестинари*, *колобри* и пр.). Мнението на автора е, че понякога е необходима нюансираност на изводите, а не „твърди” тези, както и балансираност при прилагането на индуктивни и дедуктивни подходи.

3. Принос към теоретичното рамкиране на проблема с религиите, изповядвани в България преди средата на IX век.

Една от задачите на автора бе да демонстрира наличието на два типа религиозност по българските земи, които могат да се маркират чрез термини като *супремотеизъм* и *монотеизъм* (има се предвид християнството). На основата на анализ на артефакти и други свидетелства и особено на фона на наложилата се отдавна в науката парадигма за трите монотеистични религии се отхвърля тезата за някакъв вид „примитивен монотеизъм” сред (пра)българите до средата на IX век. Друга задача бе да се демонстрира обвързаността между типа религия и нивото на държавно организиране (чийфдъм, ранна държава, „варварска” държава). Известно е, че между двете – централизацията и добре структурирания езически елитарен култ, особено през Ранното средновековие – има пряка причинно-следствена връзка. След начеването на процесите на „модернизация” на българската държава (след второто десетилетие на IX в.) тя се превръща в типична „варварска” държава, с немалко аналогии с държавите от Западна Европа, но и с една сериозна отлика – че внимателно и избирателно синтезира в едно ирано-алтайски начала с тези на християнската римска/ромейска цивилизация. Така към средата на IX век пред българските власти възниква и проблемът за прием на една от трите монотеистични религии с цел завършване на централизацията и „модернизацията”.

4. **Принос относно вписването на (пра)българската религиозност в по-общата теоретична рамка на религиозността в т.нар. степна империя през Ранното средновековие.**

Темата за религиите в езическа България е част от други по-мощни проблеми, например тези за етногенезата и корените на (пра)българите (ирански/индоирански, тюркски, тракийски и пр.) и тези относно отношенията между ромеи и българи от първата половина на VII в. и до покръстването. В тези отдавнашни спорове и дискусии се съдържат различни проблемни ядра, които са валидни и за отношенията между света на степна Евразия и този на уседналите цивилизации (тюрки и уйгури – Китай, Сасаниди – тюрки, ромеи – хазари и ромеи – българи, ромеи – авари и авари – франки и т.н.). Така всъщност се засягат такива (религиозни) релации в Евро-Азия като: зороастризм – тенгризм, зороастризм – индоирански митраизъм, християнство – тенгризм, тенгризм – юдаизъм и др., като се отчитат както сложните процеси на духовно и политическо въздействие на света на седентарните цивилизации над този на (полу)номадските общества, така и сериозният отпор, оказван понякога от полуномадите спрямо „износа” на някоя от световните или монотеистичните религии от страна на уседналия свят.

A/. Изследвания на религиозни аспекти в езическа България.

1. [8.] Степанов, Цв., Мифологическите стратегии генеалогии власти в раннесредновековна България и Хазарии. – *Хазарский альманах* [Харьков], Т. 9, 2010-2011, 241-257.

Целта на статията е да представи в съпоставителен план някои възгледи за митологичните обвързаности на властта в степна Евразия, а именно произхода на хазарския и (пра)българския родоначалници от една и съща митологична „матрица” – тази на скитското наследство. Под последното се има предвид извеждането на произхода на митичните прародители от сърна/елен/кошута (в българския случай – Авитохол от т.нар. *Именник* и „еленица” – от Литовско-жмойтската хроника, а в хазарския – Булан, който се превежда чрез „лос” или „елен”). Зад тези зооморфни инкарнации всъщност се крие или Великата Богиня майка, или образът на Великия Бог на Небето (и Слънцето впоследствие), от които се извежда властта на родоначалника. Приведени са и редица паралели на същата „матрица”, например легендата за Ромул и Рем и отглеждането им от вълчица, както и подобна легенда за произхода на тюрките от вълчица, отгледала в пещера (утроба на Великата Богиня) тюркските родоначалници. На

статията – макар и невключена в монографията – трябва да се гледа като на допълнителна информация относно религията и митологичните представи в степна Евразия през Ранното средновековие.

Б/. Проучвания на именната система на ранносредновековните българи.

2. [10.] Stepanov, Ts., Bulgar, Avar, and Khazar Aristocratic Names in the Early Middle Ages (Scytho-Sarmatian and Altaic Heritage in Central and East Europe). – In: Avars, Bulgars and Magyars on the Middle and Lower Danube. Eds. L. Doncheva-Petkova, C. Balogh, A. Türk. София–Piliscsaba, 2014, 165-172. [=Степанов, Цв., Болгарские, аварские и хазарские аристократические имена в эпоху раннего средневековья (К вопросу о скифско-сарматском и алтайском наследстве в Центральной и Восточной Европе). – *Anamnesis*, Nr. 11, 2010, 29-46, *online at* <http://www.anamnesis.info>]

Работата демонстрира чрез редица примери (лични имена), почерпени от изворите до X в., че на фона на имената от Хазария и Авария – двете най-близки до езическа България политически формации за времето между VII и X век – именната система сред (пра)българите стои най-близо до индоиранските (и иранските) традиции, за разлика от другите две формации, където преобладават лични имена с корени преди всичко в алтайските езици. По косвен път тази информация валидира хипотезата за необходимостта от по-сериозно открояване на индоиранското начало в (пра)българската религиозност.

В/. Организационни и символни аспекти на средновековната българска държава и култура (тип държавност; наследяване; символни репрезентации).

Тук са групирани статии, представящи връзки от типа държава/държавност – култура – манталитети – пространствена организация и под. (напр. *чийфдъм – канство – степна империя* и някои техни териториални и символни измерения и взаимни обвързаности).

В.а./ Съставителство:

3. [16.] Ищван Ердейи/Erdélyi István. Съкровището от Над Сент Миклош/ A Nagyszentmiklósi kincs. Съставител и научен редактор Цв. Степанов. София: „Тангра ТанНакРа» ИК, 2016; 160 стр. // ISBN 978-954-378-135-5.

В този сборник със статии на именития учен проф. д.и.н. Ищван Ердейи авторът (съставител и редактор) е предоставил (в превод от унгарски и руски) на вниманието на българската общественост някои от най-важните изводи на унгарския учен относно принадлежността, етническата атрибуция, символните измерения, стилните особености и т.н. на прочутото съкровище от Над Сент Миклош, което има преки и косвени обвързаности с (пра)българската култура и особено с някои нейни религиозно-митологични измерения. Статиите са с широк хронологически диапазон (от 60-те години на XX до първото десетилетие на настоящия век) и показват развитието и промяната на редица възгледи у проф. Ердейи, който все повече е склонен да свърже последния притежател на съкровището с унгарския велможа Айтон (Охтум), тясно привързан към град Видин (Бдин), където е бил покръстен нейде на границата между X и XI век.

В.б./Статии:

4. [9.] Степанов, Цв., *Imitatio Imperii Romanorum (et Christianorum)*: имперска символика при българи и франки в началото на IX век. – В: Средновековният българин и „другите”. Сборник в чест на 60-годишнината на проф. дин Петър Ангелов. Съставители Ангел Николов и Георги Н. Николов. София: УИ „Св. Климент Охридски”, 2013, 87-96.

В това оригинално съпоставително проучване между елитарните култури на франки и (пра)българи през първите две-три десетилетия на IX в. се прави опит да се открият сходни поведения и мисловни нагласи, кристализирали в сходни «външни» репрезентации върху медальони и монети – «емблемите» на независимата власт сред някои «варварски» кралства/империи, чрез които символни «акции» се изземва ресурс от Римската/Ромейската империя и така се легитимират *собствените* политически и доктринални залози и претенции. Очевидно сходното териториално позициониране на франките и на българите – върху земи на бившата Римска империя – поражда сходни поведенчески отреагирания на двата елита спрямо основния политически «контрагент» – римското/ромейското наследство.

5. [11.] Степанов, Цв., Территориально-административное развитие средневековой Болгарии (VII–XIII вв.). – В: Восточная Европа в древности и средневековье, XXVII: Государственная территория как фактор политогенеза. XXVII Чтения памяти члена-корреспондента АН СССР Владимира Т. Пашуто, Москва, 15-17 апреля 2015 г. Материалы конференции. Москва, 2015, 243-248.

На базата на проучване на административното устройство в България в рамките на няколко столетия (в традицията на *дългия период/long term*) тази кратка статия разкрива дългия преход и еволюцията от типичното наследство на „степната империя” (две крила и център; „царски народ” – ядро на държавата, съответно подчинени племена – периферия на държавата, или т.нар. концентрична организация), през заимстването на „чужд опит” (ромейски или франкски?) в лицето на „комитатите” в териториалното устройство през IX-X век, за да се стигне до директното копиране на Византия след XII век – чрез т.нар. *хори* (области). Демонстрира се еволюцията в мисленето на българските елити чрез развитието на един и същ феномен – този на организацията на пространството и неговото администриране.

6. [12.] Степанов, Цв., Болгарские государственные образования IV–IX вв.: От вожества к раннему государству. – В: Древнейшие государства Восточной Европы 2014: Древняя Русь и средневековая Европа: возникновение государств. Отв. ред. Татьяна Н. Джаксон. Москва: „Университет Дмитрия Пожарского”, 2016, 193-212.

Статията въвежда в оборот далеч по-прецизната антропологическа терминология (от типа *чийфдъм/вождество*) за сметка на наложилите се след Енгелс и като цяло в марксистическата литература термин „военна демокрация”, за да демонстрира прехода *чийфдъм/вождество – канство – степна империя*, чрез който може да се опише държавното развитие на българските етно-политически общности между Късната античност и цар-Симеонова България. Показано е, че за времето до възхода на Кубратова България можем да говорим за българските обединения чрез термина *чийфдъм/вождество*, за периода след 70-те г. на VII в. и до началото на IX в. – чрез термина „ранна държава” (и за преход от „сложен чийфдъм” към „ранна държава” в частност), а впоследствие и до края на IX век – за „варварска” държава.

7. [13.] Stepanov, Ts., The system of succession in Qubrat’s ‘Magna Bulgaria’: A new approach to an old problem. – In: Central Eurasia in the Middle Ages. Studies in Honour of Peter B. Golden. Eds. István Zimonyi and Osman Karatay. Wiesbaden: Otto Harrassowitz Verlag, 2016, 383-391. [Turcologica, Bd. 104].

Работата предлага нов подход към проблема за наследниците на Кубрат и мястото сред тях на Аспарух. Използва се добре познатият в степна Евразия феномен на т.нар. ot-tigin/ot-shigin, явяващ се най-младият принц (най-малкият син на владетеля), комуто е отредено да „пази“ (и да наследи впоследствие) „бащиното огнище“ (бащиния „домен“). На тази основа се предлага хипотезата, че Аспарух е бил най-малкият син на Кубрат и заради това е наследил „царското племе“ на уногундурите, чийто владетел е бил тъкмо баща му Кубрат. На тази основа се приема, че допуснатите до властта синове на Кубрат са били трима (Баян, Кубер и Аспарух), а не петима (горните трима плюс Котраг и един неизвестен (Алцек?)), каквато е по-често срещаната в историографията интерпретация.

Г/. Преходът от супрематеизъм към монотеизъм в Дунавска България и неговите културни измерения и последици.

Материалите в тази рубрика показват някои процеси в Дунавска България, типични за преходното време между покръстването и началните две десетилетия на X век, един период, характеризиращ се с бавна раздяла с „езическата“ менталност, а понякога и с устойчиво вдвояване сред елитите на два вида поведения – това на „степната империя“ и съответно на християнското царство.

8. [4.] Степанов, Цв., *Защо българите „изискват своето“ и „не дават чуждото“* или за дългия път от „степната империя“ до християнското Царство. – В: *Проблеми на прабългарската история и култура. Т. 4. Част 2. (Доклади от Петата Международната среща „Прабългарите и техните съседи през V–X в.“, Варна, април 2004).* София, **2007**, 197-204.

Тук са анализирани поведенчески стереотипи от времето на княз/цар Симеон, базирани на двете български „наследства“ – това на степта и това на християнина неофит. Статията е организирана около една фраза на ромейския константинополски патриарх Николай Мистик, срещаща се в кореспонденцията му с българския владетел Симеон. Отправната точка в случая са двете наследства на българите в началото на X век и тяхното съвместяване от страна на последните – на „скитското“ начало и съответно на християнската цивилизация. Тези две наследства и особено това на „скитското“ пространство елитът пази доста дълго, особено в областта на политическото организиране (титли, териториално администриране и т.н.), в

традиционните лични имена и т.н. и се разделя с него едва след падането на България под ромейска власт.

9. [6.] Степанов, Цв., Да изградим „новия българин” (Българите в първите десетилетия след покръстването). – В: *Laurea. In honorem Margaritae Vaklinova. Vol. 2. Sofia, 2009*, 145-153.

В статията са анализирани редица феномени на християнската духовност и религиозност, които българите трябва да усвоят след приема на новата вяра след 60-те години на IX век. Те са не само в областта на богословието, а и на етиката, естетиката, политическите доктрини (идеята за „избраното” Царство например) и пр. За последното огромна роля изиграва и появата и налагането на славянската писменост след 886 г. Показано е как за кратък период от време (от 80-те години на IX век и до 927 г.) българският елит изгражда „новия” човек в пределите на България, а едновременно с това – и новата християнска култура на България, намерила върховото си изражение в доктрината за „избрания български народ” и неговото „избрано царство” като *западен* сегмент на единната Християнска империя (подразбира се на *Изтока* – Византия, изповядваща вярата в Христа на гръцки, плюс *Запада* – България, изповядваща същата вяра на славянски/старобългарски).

Д/. Проучвания по темата за светостта, мощите и небесната закрила в средновековна България.

10. [2.] Stepanov, Ts., Towns, capital cities, and kingdoms, or about some metamorphoses of the heavenly protection in South-Eastern Europe, 12th –17th century. – In: *Mediaevalia Christiana. T. 2: Средновековен урбанизъм. Съставителство и научна редакция Г. Казаков и Ц. Степанов. С.: Унив. изд. „Св. Кл. Охридски”, 2007*, 162-172.

На основата на анализ на два от най-важните култове за средновековните българи – тези към св. Йоан Рилски и съответно към св. Петка Епиватска (Търновска), авторът се стреми да покаже как в един *дълъг период* се развиват някои аспекти на т.нар. българска светост и небесна закрила. Изказана е хипотезата, че култът към рилския светец се превръща доста късно в общонароден, така че накрая да се стигне до идеята за св. Йоан Рилски като „небесен покровител” на българите (едва след XV век и след 1469 г. в частност), докато този към св.

Петка отначало е преди всичко столичен (Търновски) и градозащитен (по подобие на култа към Св. Богородица в Константинопол). Последният култ постепенно ще се сдобие с ореола на общобалкански култ, в който елементът „столица” ще присъства трайно при неговата идентификация (авторът неслучайно акцентира на пребиваването след 1232 г. на мощите на светицата само и единствено в столични градове: Търново, Бдин/Видин, Белград, Цариград/Истанбул, Яш).

11. [3.] Степанов, Цв., Святост, мощи, реликварии по българските земи през Късната античност. – В: „Завръщане” на религиозността. Съст. М. Карамихова. В. Търново: Етнографски институт с музей към БАН; „Фабер”, **2007**, 241-250.

Статията третира процеси и феномени, разгърнали се във времето между IV и VII век по днешните български земи и чрез тях прави опит да се представят някои – преди всичко непреки – връзки на прехода към постепенна християнизация на Дунавска България. Макар че преди 680 г. нямаме българска държава в Югоизточна Европа, а в това пространство номинално поне управляват ромеите, то в района на дн. Добруджа и на дн. Македония живеят доказано и (пра)българи. Допустимо е следователно да се мисли, че някои от тях са били най-малкото под влиянието на учението на Христа и, съответно, са били запознати с такива свещени артефакти като реликвариите и особено с феномена „светост”. Последното важи с особена сила за населението на дн. Южна България, което е християнизирано в периода след IV век, а след началото на IX век трайно влиза в пределите на България и така изиграва донейде ролята на „мост” между езичниците българи и новите християнски поданици на българските канове.

Е/. Други публикации в рецензирани научни издания, свързани с темата на конкурса.

12. [5.] Степанов, Цв., Как да мислим историята и културата на българите преди покръстването? – В: Степанов, Ц., История vs псевдонаука. Древнобългарски етюди. София: Сиела, **2008**, 9-20.

Теоретичните измерения на тази статия се състоят в това, че тя демонстрира как могат да се интерпретират някои „трудни места” от историческото минало и културата на

предхристиянска България без да се следват непременно основните постулати на традиционното позитивистко проучване. Едновременно с това тя има и полемична окраска, тъй като се стреми да покаже някои негативни страни през двете десетилетия след 1989 г., когато се появиха откровени фалшификации на извори или целенасочено превратно тълкуване на данни, а в някои случаи – и на откровено плагиатство, особено в областта на (пра)българистиката. [Материалът е публикуван в сборник с подбрани статии на автора, но тъй като в него присъстват и такива, използвани за придобиването на степента „доктор на науките”, той не бе включен в Списъка с публикации за този конкурс.]

13. [7.] Степанов, Цв., От *homo romanus* към *homo christianus* в днешните североизточни български предели (IV–VI в.). – В: Номо byzantinus?. Съст. и научна редакция А. Миланова, В. Вачкова и Ц. Степанов. София, **2009**, 24-34.

Макар че от гледна точка на стриктната хронология се разполага преди времето на поява на Аспаруховите българи на Балканския полуостров, тази статия е включена в Списъка с публикации, тъй като основните „действия” в нея се разгръщат в областта Малка Скития, в която се разполагат сериозни масиви от най-ранните вълни (пра)българи – тези на Ернак (кр. V век). На второ място, там именно впоследствие ще е и ядрото на Аспарухова България. Така че статията може да се разглежда като една своеобразна прелюдия на онова, което има да се случи по тукашните земи два-три века след VI столетие, а именно прехода от една към друга идентичност и съответно културна „матрица”.

Сборници със статии, третиращи различни проблеми на (пра)българската история и култура.

14. [14.] Древните българи – дискусиата продължава. Сборник. Съставител и редактор Цв. Степанов. София: Тангра ТанНакРа ИК, **Б. г. [2014]**; 151 стр.// ISBN 978-954-378-109-6.

15. [15.] The Bulgars: The Discussion Continues. Ed. by Tsvetelin Stepanov. Sofia: Tangra TanNakRa Publ. House, **2014**; 144 Pp. // ISBN 978-954-378-110-2.].

Горните два сборника групират различни изследвания на осем български автори в областта на (пра)българистиката (лингвистика, титулни практики, наративни извори, металопластика, религиозни вярвания и представи и др.), като целта им е да се акцентира върху някои дискуссионни въпроси, възникнали в историографията през последните три-четири десетилетия. Поставят се под въпрос някои установени „твърди“ постановки, например за най-ранната поява на (пра)българи в Кавказ и Задкавказието, относно етническия произход на някои от най-ранните вълни преселници (пра)българи, произходът и функцията на езическите капища (храмове) в България преди покръстването и др. Същевременно се демонстрира абсолютната необходимост проучванията в тази област да се реализират на широк евроазиатски „фронт“ и чрез прилагане на модерни научни подходи, а не само и единствено в полето на стриктната алтаистика или иранистика.